

СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРИЯ В АНОНИМЕН ГЕОГРАФСКИ ТРАКТАТ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIII В.

Момчил Младенов

В настоящето съобщение ще се спрем на един паметник на западноевропейската географска книжнина, който е пропуснат в обзорите на този тип извори за България през XIII–XIV в.¹ Трактатът “Описание на Земята” е открит и публикуван за първи път от американския изследовател М. Colker през 1979 г.² Текстът се съхранява във състава на ръкописен сборник с ирландски произход от края на XIII в.³ Интересното е, че текстът не е в контекста на ирландската географска литература, от по-ранен (VIII–XI в.) или по-късен етап (XIV в.) и самата Ирландия не е в неговия фокус. Съдейки по въведението и заключението оставаме със впечатлението, че съчинението е било замислено като уводна част на труд, посветен на монголо-татарите. По този начин творбата може да се класифицира в групата на т. нар. “монголоведческа литература” от средата и втората половина на XIII в. Както е известно последната е продукт на засиления европейски интерес към азиатските нашественици след техните опустошителни походи в Източна Европа през 1240–1241 г. Възприемането на монголите като предшественици на Антихриста е примесено със тъмните слухове за тяхната християнска вяра, подхранвани от слабата, но упорита надежда на Папството да бъдат покръстени. Забележителен факт в този смисъл е намерението на Парижкия университет от средата на столетието да бъде открита катедра по монголски език⁴. Утопизмът на френския крал Луи IX Свети (1226–1270) и папата да християнизират монголите бил да голяма степен охладен след неуспешната мисия на доминиканския монах Гийом дьо Рубрук от 1253–1255 г. Оставала надеждата, че монголите могат да бъдат съюзници на кръстоносците във Светите земи и да отворят пътищата в Азия за европейските търговци. Всички тези фактори във фокуса на които стояли монголите се отразили на географските представи в Европа в периода от 1250 до 1350 г., който един изследовател нарича “монголски период” в историята на географските открития⁵.

И така, въпросният трактат най-вероятно бил част от литературата, посветена на монголите. Въпреки че представлявал увод към по-мощно произведение, той бил възприеман от по-късните преписвачи като самостоятелна част, поради което е отделен от основния труд. Произведението се отличава с голяма доза реализъм по отношение на географската и етнографска картина от времето на своето възникване. Липсват така характерните за други средно-

вековни трактати антични реминисценции. По реализъм на своето изложение анонимният автор превъзхожда най-добрите образци в това отношение – Гервазий от Тилбъри (XIII век) и Роджър Бейкън (XIII–XIV в.). Той предава най-подробно личните си наблюдения в Прибалтика, която оставала извън ползрението на античните географи и не пише нищо за Азия и Африка, които са задължителни за останалите трактати. Сведенията в трактата се вменят в рамките на периода от 1255 до 1260 г. Авторът присъствал на покръстването на някакъв пруски вожд около 1255 г., чийто кръстник бил чешкият крал Пшемисъл II Отокар (1253–1278). Също така авторът наблюдавал коронацията на литовския княз Миндаугас, но понеже не пише за отпадането му в езичеството през 1260 г. изследователите приемат тази година за *terminus ante quem* за написването на трактата⁶. Анонимният автор е започнал покръстването на ядвигите и изобщо проявява най-жив интерес към християнизиранието на езичниците в Източна Прибалтика. Вероятно той е бил представител на францисканския или доминикански орден. Още повече че се изказва с отрицателен тон за насилствените действия на кръстоносците по тези земи в лицето на Тевтонския орден и остава привърженик на мирната мисионерска дейност⁷. Въпросът за атрибуцията на автора на този етап остава открит.

Трактатът започва с кратко описание на трите части на познатото ойкумене – Европа, Азия и Африка. Тази структура вероятно била предложено още от йонийските философи през V в. пр. Хр., но във средновековното осмисляне се свързва със синовете на Ной – Сим, Хам и Йафет (Бит. 9: 18. 10: 32). Авторът разделя Европа на Западна и Източна по конфесионален принцип. Следва подробно описание на Прибалтика и Скандинавския полуостров. Особен интерес предизвикват редовете посветена на един остров, който бил открит приживе на автора (за което се позовава на датчани) и до който отиването и връщането траело пет години. Неговите жители били езичници и в реките се добивало много злато. През лятото нямало нощна тъмнина, а през зимата не се виждала никаква светлина. Именно това описание навежда откривателя М. Colker на предположението, че става въпрос за Нова Шотландия, Ню Фаундлънд или п-в Лабрадор. Това води същият автор да извода, че след викингите през XI в. Северна Америка е открита и частично колонизирана от скандинавците повторно през XIII в.⁸ Тази хипотеза е подложена на критика, защото някои от мотивите и описанията на острова имат аналог във скандинавските саги и информацията на Адам от Бремен (втората половина на XI в.)⁹.

Сведенията за средновековна България и Балканите, подобно на тези за останалата част от Европа (извън Прибалтика), имат пределно лаконичен характер. Съдържанието им е следното: “§ (21) Източната църква започва от Гърция или Сърбия, която се нарича така защото е служила на Гърция. Тя е от славянския род, включва в себе си Антивари и се простира през цяла Гърция, завършвайки на изток в планините на Киликия и Сирия, за които беше спо-

менато по-горе. § (22) А от северната страна се допира до България, която има за съсед на север Русия. Тези две земи, Сърбия и България на запад граничат с кралството на унгарците.... § (26) И така всички земи от Русия и Гърция включително, простиращи се на изток между нашето Средиземно море и северния океан, влизат в пределите на Източната църква”¹⁰.

Както беше споменато тези сведения визират периода 1255–1260 г., когато в България се разгоряла ожесточена междуособица за престола. Смъртта на цар Михаил II Асен през 1256 г. станала сигнал за започването на вътрешно-политическия конфликт. Калиман II (1256 г.) се оказал преходна фигура за която се знае малко и той бързо бил отстранен. Това отворило пътя на една личност, известна под името Мицо – зет на цар Иван Асен II. Неговите позиции скоро били оспорени от Скопския болярин Константин Тих. Възцаряване на последния през 1257 г. и бракът с Ирина Ласкарина, една от дъщерите на Елена и Теодор II Ласкарис и внучка на Иван Асен II, станали тържество на легитимизма и успокоили обществото. Поне до появата на селския вожд Ивайло през 1277 г., чийто действия означавали върха на кризата в Българското царство. Десетилетието 1246–1256 г. маркирало големи териториални загуби за българската държава; отпаднала Македония, били загубени обширни части от Тракия и Родопската област; само въпрос на време било окончателното откъсване на Белград и Браничево¹¹.

Да се върнем към сведенията на трактата. Твърдението на анонимния автор, че названието на Сърбия произлиза от факта, че тя е служила на Гърция е особено интересно. То съвпада с писаното от Константин Багренородни (X в.), според когото етнонимът сервли (сърби) произлизал от латинската дума *servus* (роб) или от производните ѝ *сервила* или *цервула* (робска обувка). Както е известно това обяснение на василевса-писател цели да впише сърбите във византийската политическа доктрина и да докаже, че тяхното заселване на Балканите станало с разрешението на император Ираклий (610–641 г.)¹². Впрочем откъде авторът на трактата е заимствал това византийско по същество мнение не е ясно, но то заслужава внимание с оглед изясняване на източниците, които е ползвал. Споменаването на Антивари в Далмация може да се свърже с факта, че в него е бил архиепископ Плано Карпини, който предприел през 1245–1247 г. мисия при монголите и оставил подробен пътепис за това. Някои фрази и определения на Плано Карпини намират аналог в занимаващият ни трактат и според М. Colker са белег за близост между двете съчинения¹³. Що се отнася да Киликийските и Сирийски планини, то за тях се говори в началото на трактата при описание границите на земите, които станали наследство на Ноевият син Иафет. Същите представи се срещат и в пътеписните съчинения на споменатият Плано Карпини и монаха Гийом дьо Рубрук¹⁴.

Прави впечатление, че представите за България и нейното местоположение са точни. Авторът говори най-общо за Гърция на юг от България. За

западните автори поне от времето на Третият кръстоносен поход (1189–1190 г.) названието Гърция носи държавно-политически смисъл и с него се обозначава, земята подвластна на византийския император¹⁵. В този период на юг, българската държава имала обща граница с никейските владения на Балканите. Границите със Сърбия на запад и Унгария на северозапад също отговарят на действителното положение от средата на XIII в.¹⁶ Интересно е твърдението, че на север България граничела с Русия. Днес се приема, че през 40-те – 50-те години на XIII в. най-западните владения на монголо-татарите достигали десният бряг на р. Днепър. По този начин днешна Молдова не била под директна татарска власт. Според грамотите на унгарския крал Бела IV в този регион съществувала някаква “Кумания”, която заедно с русите-бродници и България плащала данък на “Ордата”. Директен татарски контрол бил наложен едва с появата на хан Ногай около 1270 г.¹⁷

Твърдението, че България принадлежала към Източната църква също отговаря на истината. Както е известно окончателното скъсване на сключената през 1204 г. Уния с Римската църква и завръщането на страната в лоното на Православието станали през 1231/1232 г.¹⁸ Опитът на папа Инокентий IV (1243–1254) от март 1245 г. да върне България към Римската курия останал без последствия¹⁹. Това се приема поради липсата на извори и индикации за ход на събитията в тази насока. Сведението на анонимният трактат категорично доказва, принадлежността на страната към Православието във средата на XIII век.

Какво е мястото на информацията за България от интересуващият ни трактат на фона на останалите свидетелства от този характер от XIII–XIV в.? За българските земи западните автори започват да пишат едва във връзка с първите три Кръстоносни похода (1095–1099, 1147, 1189–1190). Голяма част от участниците в тях преминали през Балканския полуостров. За тях българските земи започвали от Драч на Адриатическо море или Белград и т. нар. “Българска гора” на северозапад. В “История на кръстоносците” се съобщава, че Асеновци “подчинили и владеели областта България около Дунава и областите на Тракия”²⁰. Австрийският каноник Ансберт във своята “История на похода на император Фридрих”, между другото отбелязва “В по-голямата част от България и откъм Дунава – чак дотам, където той се влива в морето, господаруваха със своите власи Калопетър Влахът и неговият брат Асен”²¹. През 30-те години на XIII в. група унгарски монаси-доминиканци се отправили да търсят прародината на своя народ. Тръгвайки от Унгария те преминали през “България на Асен и Романия”, стигайки до Цариград от където по море продължили към Северното Причерноморие²².

Най-близки по време до анонимния трактат са сведенията на францисканския монах Гийом дьо Рубрук, който през 1253 г. предприел пътуване до двора на Великия хан в Каракорум. Във своя пътепис той съобщава, че на юг от Дунава била разположена “Влахия, която е земя на Асен (Михаил II Асен

(1246–1256) – бел. ММ) и Малка България...”²³. Очевидно под термина “Влахия” се разбират териториите на север от Дунав, а под термина “Малка България”, тези на юг от реката. На друго място във своя пътепис той добавя, че областите към Цариград, “които сега се наричат България, Влахия и Славония”, някога са били под властта на византийския император²⁴. В четвъртата, географска част на “Големия труд” (*Opus majus*) на известния философ Роджър Бейкън (1219–1292), съставен през 1268 г. също се съдържат данни за Балканите. Бейкън знае за “Голяма България”, т.е. Волжка България, чийто жители били върли мюсюлмани и “Малка България”, намираща се между Цариград и Унгария. Според него на запад от България се намирала Славония, под която най-вероятно трябва да разбираме Сърбия²⁵. По актуалност на информацията занимаващият ни трактат може да се сближи със стихотворната хроника на немския автор от втората половина на XIII в. Рудолф фон Емс. По поречието на Дунав, което той подробно описва споменава “земята Мизия” и “България”²⁶.

През XIV в. благодарение търговската активност на Венеция и Генуа, както и активната политика на Папството към Изтока западноевропейските представи за Балканите се разширили и обогатили. Показателно в това отношение е известното анонимно “Описание на Източна Европа” от 1308 г. Възникването на този паметник е в пряка връзка с подготовеният поход за възстановяване на Латинската цариградска империя. Неговият автор е францискански монах, който пребивавал продължително време във Сърбия. Поради това достигналите до него сведения, касаят основно Видинското самостоятелно владение. Въпреки тази непълнота, България е определена като голяма империя (*imperiū*), която по размери стои наравно с Гърция (Византия). Съобщението, че Рутения (Русия) се намира над (*supra*) България намира паралел в анонимния трактат на който се спираме. Важно е категоричното твърдение, че и в началото на XIV в. земите на север от Дунав се наричали България²⁷.

Венецианският историк и географ Марино Сануто Торсело написал през 1321 г. трактата “Книга за тайните на кръстоносците”, в която отделил внимание и на българите. Картата към съчинението съдържа следния текст: “На север е Дунав, разделен от Барбарико, където са българите, които са хуни: те са Загора”²⁸. В тясна връзка с плановите за възстановяване на Латинската цариградска империя стои съчинението на Гийом Адам “Пътеводител за предстоящия поход” от 1332 г. Той описал България като обширно царство, което надлъж е 20 дни път. В този трактат географската информация отстъпва пред тази с военно-стратегически и търговски характер. В този смисъл подробна са описани двата основни пътя за придвижването на кръстоносните армии – Виа Егнация и Виа Сингидунум²⁹. България, наред с Унгария, Славония и Германия е разположена край реката Дунав според описанието на всички кралства и земи от средата на XIV в., дело на каталански францискански монах. Английският рицар и пътешественик Джон Мандевил, който няколко пъти посещавал Светите земи в

периода 1332–1366 г. също оставил подробно описание на България³⁰. Българските градове Вела (дн. Бяла), Роси (дн. Русе), Каструм де Касано (дн. Разград), Тирно (дн. Велико Търново), Вердизе (дн. Твърдица), Гренбоел (дн. Ямбол) са споменати в Брюжкия итинерар от 1380 г.³¹ През 1385 г. немските рицари Петер от Шпарнау и Улрих фон Тенцед преминали през българските земи на връщане от Йерусалим. От Пловдив, където навлезли в Българското царство те преминали през Търново и Свищов и се прехвърлили във Влахия³². Техният път бележи маршрута на поклонниците от Светите места към Влахия и Молдова. Пред лицето на османската експанзия френският политически деец и писател Филип дьо Мезиер написал през 1389 г. своето съчинение “Бленуването на един поклонник на Божи гроб”. В него той описва България, Сърбия, Цариградската империя и трапезундската държава, за които пророкува, че ще паднат под османска власт³³.

Един поглед към европейските карти на света от XIII–XIV в. и съдържащата се в тях информация също ще помогне да преценим интересуваният ни трактат като извор за средновековната ни история. В т.нар. Верчелийска карта (по името на италианския град Vercelli), съставена между 1200 и 1220 г. названието *Bulgeri* стои на югозапад от *Rustia* (Русия), а столицата *Terna* – на юг от Дунав. На т. нар. Ебсторфската карта (по името на гр. *Ebstorf* в Долна Саксония) на Гервазий от Тилбъри от 1240 г. българите са поставени на юг от Русия, на изток от Моравия, Далмация и Унгария, при Марица. Като най-близка по време може да посочим т. нар. Херфордската карта (по името на гр. Херефорд във Великобритания) на света на Ричард де Бело Халдигъм и Лафорд от края на XIII в. Надписът *Bulgarii* е поставен на север от Дунав, между аланите-скити на северозапад, р. Днепър на североизток и острова *Canospatos* (дн. Змеиный срещу Дунавската делта). В т. нар. Псалтирна карта от втората половина на XIII в. съставителят не е различавал българите от унгарците. Отново на север от Дунав и на юг от *Rossia* и източно от *Ungaria* изписва *Bulgaria* във своята мореплавателна карта към 1325 г. и каталонецът Анхелино де Далорто.³⁴

Контаминацията на сведенията от европейската пътеписна и космографска книжнина и произведения на картографията с тези на трактатът “Описание на земята” от 50-те – 60-те години на XIII в., който ни занимава, води до извода, че последния не съдържа някаква уникална информация. Сведенията за средновековна България в него за съжаление са твърде бедни и лаконични. Въпреки това той може да се разглежда като необходимо и полезно допълнение на информацията за България в този тип литература на Късното средновековие.

БЕЛЕЖКИ

¹ Гюзелев, В. Българските земи в чуждестранните географски представи през XIII – началото на XV в. – Военноисторически сборник, LIII (1984), 2, с. 17–26; Същият. България в средно- и западноевропейската космографска и пътеписна книжнина от XIII–XV в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 212–220.

² Colker, M. L. *America Rediscovered in the Thirteenth Century*. – *Speculum*, 54 (1979), 4, pp. 712–726.

³ Dublin. Trinity College. Cod. 347. Fol. 3_r – 4_v.

⁴ Хенниг, Р. Неведомые земли. Т. 3. М., 1962, с. 67.

⁵ Хенниг, Р. Неведомые земли. Т. 3. М., 1962, с. 18.

⁶ Gorski K. *Descriptiones terrarum: (Nowo odkryte zrodlo do dziejow Prus w XIII wieku)*. – *Zapiski Historyczne*. 46 (1981), 1. S. 6.

⁷ Gorski K. *Descriptiones*. S. 13–15.

⁸ Colker, M. L. *Op. cit.* pp. 717–719.

⁹ Чекин, Л. С. “Описание земель”. Анонимный географический трактат второй половины XIII в. – *Средние века*, Т. 53 (1993), бел. 19 в коментара на текста.

¹⁰ Чекин, Л. С. *Цит. съч.*, с. 220.

¹¹ По-подробно за събитията вж.: Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България (VII–XIV в.). С. 1999, с. 507–510.

¹² Константин Багренородный. Об управление империей. Ред. Г. Г. Литаврин. М., 1989, с. 140–141 (гл. 32).

¹³ Colker, M. L. *Op. cit.* pp. 721, not. 8.

¹⁴ Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957, с. 37.

¹⁵ Гагова, Кр. Кръстоносните походи и средновековна България. С., 2002, с. 101.

¹⁶ Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. част 2. (1186–1396 г.). С., 1989, с. 66–83 и карта № 4.

¹⁷ Павлов, Пл. Татарите на Ногай, България и Византия. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. В. Търново, 1995, с. 123–124.

¹⁸ Николова, Б. Неравният път на признанието. Канонично положение на Българската църква през Средновековието. С., ИК “Гутенберг”, 2001, с. 107.

¹⁹ Gjuzelev, V. *Das Papstum und Bulgarien im Mitteralter (9–14. Jh.)*. – *Bulgarian Historical Review*, V (1977), 1, S. 50. Текста на папското послание виж в Документи за политическата история на средновековна България (XIII–XIV век). Съст. Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. 2. преработено и допълнено издание. В. Търново, ИК “АСТА”, 1993, с. 51–52.

²⁰ Латински извори за българската история. Т. 3. 1965, с. 227.

²¹ Гюзелев, В. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 2. италиански, латински и немски извори. С., 2000, с. 101.

²² Документи за политическата история на средновековна България (XIII–XIV век). Съст. Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. 2. преработено и допълнено издание. В. Търново, ИК “АСТА”, 1993, с. 38.

²³ Документи за политическата история на средновековна България (XIII–XIV век). Съст. **Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов**. 2. преработено и допълнено издание. В. Търново, ИК “АСТА”, 1993, с. 56.

²⁴ **Латински извори за българската история**. Т. 4. С., 1981, с. 228–229 (превод М. Войнов).

²⁵ **Гюзелев, В.** България в средно- и западноевропейската космографска и пътеписна книжнина от XIII–XV в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 214.

²⁶ **Гюзелев, В.** България в средно- и западноевропейската..., с. 214.

²⁷ **Гагова, Кр.** Географията на Балканите според Анонимното “Описание на Източна Европа” от 1308 г. – Исторически преглед, (2001), № 3-4, с. 117–127.

²⁸ **Гюзелев, В.** България в средно- и западноевропейската..., с. 216.

²⁹ **Пак там.**

³⁰ **Гюзелев, В.** България в средно- и западноевропейската космографска и пътеписна книжнина от XIII–XV в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 217.

³¹ **Tâpkowa-Zaimova, W.** Noms de lieux bulgares dans un itinéraire brugeois du XIVe siècle. – Onomastica (Krakov), 1960, 6, pp. 111–119.

³² **Кузев, Ал.** Пътни бележки за българските земи от 1385 г. – Археология, XII (1970), 4, с. 68–70.

³³ **Philippe de Mezičrs.** Le songe du vieil pčlerin. Ed. G. W. Coopland. I. Cambridge, 1969, 233–235, 434; II. Cambridge, 1969, 500–501.

³⁴ **Коледаров, П.** Втората българска държава в старинните карти от XIII–XIV в. – Векове, II (1973) 4, с.17; **Същият.** Политическа география на средновековната българска държава. част 2. (1186–1396 г.). С., 1989, с. 123. Картите могат да се видят в *Index of Cartographic Images illustrating Maps of Early Medieval Period 400–1300 A. D.* 22.04.1998 <http://www.henry-davis.com/MAPS/EMwebpages/EML.html> (17.09.2006 г.). Там са предложени следните години за съставяне: картата от Верчели – 1200 г.; Ебсфорската карта на Гервазий от Тилбъри – 1234 г.; Псалтирната карта между 1225 и 1250 г. Херефордската карта – 1290 г.